

UDC 82-6:81'25:821.411.21

TAWFIQ KEZMA AND MIKHA'IL NU'AYME: ACQUAINTANCE AND COOPERATION (ON THE BASIS OF ARCHIVAL DOCUMENTS)

Yu. Petrova

PhD (Philology), Associate Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

j.arabic2011@gmail.com

ORCID 0000-0002-5130-232X

The article examines the history of acquaintance and cooperation between Tawfiq Kezma (1882–1958), the Arabist of Syrian descent who lived in Kyiv, and the outstanding Lebanese writer Mikha'il Nu'ayme (Mikhail Naimy) (1889–1988), on the basis of unpublished archival materials. Kezma's correspondence with the Academician Ignaty Krachkovsky illustrates that, upon the request of the latter, he made effort to find information about Nu'ayme in the late 1920s. It was Kezma who found out that a different surname (Yuzefa) had been attached to Nu'ayme during his study at Poltava Theological Seminary (1906–1911).

Kezma and Nu'ayme got acquainted through correspondence only at the end of 1956, after the writer's visit to the USSR in August 1956. Kezma's personal archive contains nine letters of Nu'ayme written to him from 1 January 1957 to 24 February 1958, and one letter addressed to Kezma's widow dated 13 June 1958. Kezma and Nu'ayme had many mutual interests and they wanted to establish cooperation for translation of the works of the Lebanese writer into Russian and Ukrainian. In that period Kezma prepared for publication a collection of selected short stories by Nu'ayme that was published in Ukrainian in 1958. Nu'ayme's letters contain details of their discussion on the translation of his autobiographical book "Far from Moscow and Washington" that was made by Kezma in August and September 1957, and on the possibility of its publication in the USSR. They also shed light on some circumstances of the last year of Kezma's life.

The publication presents excerpts from correspondence between T. Kezma and I. Krachkovsky concerning the personality of M. Nu'ayme, as well as a commented translation of M. Nu'ayme's letters to T. Kezma from Arabic to Ukrainian.

Keywords: Tawfiq Kezma, Mikha'il Nu'ayme (Mikhail Naimy), Ignaty Krachkovsky, history of Arab studies in Ukraine, translation of Arabic literature, epistolary heritage

ТАУФІК КЕЗМА І МИХАЇЛ НУАЙМЕ: ЗНАЙОМСТВО ТА СПІВРОБІТНИЦТВО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ)

Ю. І. Петрова

Тауфік Гаврилович Кезма (1882–1958), уродженець Дамаска, був одним із тих сходознавців, хто найтісніше співпрацював з А. Ю. Кримським від перших днів існування Всеукраїнської академії наук (ВУАН) і був його відданим помічником упродовж усіх років їхньої співпраці. З 1924 року він обіймав єдину штатну посаду в

Кабінеті арабо-іранської філології та тюркології ВУАН, займаючись переважно дослідженням та перекладом арабських рукописних джерел під керівництвом Кримського. Працював він і над розробкою навчальних матеріалів з арабської мови, оскільки ще з 1913 року викладав арабську і турецьку в навчальних закладах Києва [Кочубей 2012а, 57]. Згодом у складеній для нього посвідці-характеристиці Кримський зазначив, що Кезма “увесь час з найпершого моменту заснування Академії Наук [...] не переставав і не перестає систематично працювати для академічної катедри [...] і при тім виконує роботу, яку, окрім мене, на всій Україні виключно він один може виконати, як єдиний знавець арабської мови в повнім її обсягу й арабського письменства та культури” [ІР НБУВ, ф. 173, № 176, арк. 21].

У серпні 1930 р. під час “чистки” у ВУАН Кезму було звільнено з посади під приводом “відсутності наукової кваліфікації” (він був випускником Київської духовної академії і мав ступінь кандидата богослов’я [Биографический словарь... 2015, 48]). Але, навіть не будучи штатним працівником Кабінету арабо-іранської філології, він підтримував зв’язок із Кримським, допомагаючи йому неофіційно, і не відвернувся від свого керівника, коли той був в опалі [Циганкова 2007, 41]. Подальші роки життя Т. Кезми були сповнені боротьби за виживання через матеріальну скруту і моральних страждань через неможливість займатися улюбленою справою. Лише 1939 року він розпочинає викладання арабської мови в Київському державному університеті факультативно в гуртку студентів історичного та філологічного факультетів [Кочубей 2012а, 61]. Після арешту Кримського (липень 1941 р.) він залишився єдиним арабістом у Києві. За спогадами його учнів, пам’ять про Кримського Тауфік Гаврилович свято шанував до останніх днів свого життя [Бейліс 1993, 49].

Відірваний від сходовознавчого академічного середовища, Т. Кезма дістав моральну підтримку в листуванні з друзями та колегами. Надзвичайно важливу роль у його житті відіграло спілкування з провідним російським арабістом академіком І. Ю. Крачковським (1883–1951), з яким він переписувався з 1925 року¹ і до якого ставився з величезним пієтетом. Тауфік Гаврилович сприйняв раптову смерть Крачковського як особисту трагедію і важко її переживав².

Втім, на схилі років у Т. Кезми з’явився ще один непересічний кореспондент. Влітку 1956 року СРСР відвідав видатний ліванський письменник Михаїл Нуайме (1889–1988), у житті якого Україна відіграла особливу роль: у період 1906–1911 рр. він навчався в Полтавській духовній семінарії, куди, як і Кезма до Києва, потрапив як стипендіат Імператорського православного палестинського товариства³. М. Нуайме вважається засновником сучасної арабської літературної критики, відомий як один із перших майстрів психологічної новели, поет-новатор і глибокий мислитель-гуманіст.

Т. Кезма знав про М. Нуайме і його роль в арабській літературі задовго до їхнього знайомства. Слід згадати, що І. Ю. Крачковський, який уважно спостерігав за появою нових імен в арабській літературі, зацікавився постаттю Нуайме ще на початку 1920-х рр. Ознайомившись із його сміливими критичними статтями, у яких відчувався вплив російської літератури, Крачковський побачив у молодому авторі талановитого новатора, і його творчість викликала в нього великий інтерес. Історію свого знайомства з Михаїлом Нуайме академік описав у 2-му виданні книги “Над арабськими рукописами” (розділ “Полтавський семінарист”) [Крачковский 1946]. Крачковський згадує, як після невдалих спроб отримати відомості про Нуайме із Полтави він нарешті дізнався “завдяки одному його співучню”, що той був відомий у Полтаві під іншим прізвищем, утвореним від імені його батька Йусуфа [Крачковский 1956, 223]. Деталі цієї історії прояснює листування між Т. Кезмою та І. Ю. Крачковським, з яким ми мали змогу ознайомитися в Санкт-Петербурзькій філії Архіву РАН.

Готуючи до видання хрестоматію нової арабської літератури [Оде-Васильева 1928], І. Ю. Крачковський намагався відшукати хоча б якісь відомості про М. Нуайме

для біографічної довідки. На той час в арабському світі про нього було відомо небагато, оскільки він проживав у США. У листі до Т. Кезми від 14 березня 1928 р. Крачковський запитує: “Не знаєте ли Вы писателя *ميخائيل نعيمة*⁴, когда он учился в Полтаве?” [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 21, арк. 14]. Це ж питання повторюється і в листі від 27 червня 1928 р.: “Не помните ли Вы *ميخائيل نعيمة*, который учился в Полтаве и теперь действует в Америке?” [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 21, арк. 18]. Спочатку Кезма мало чим міг допомогти, написавши 3 липня 1928 р.: «Относительно *ميخائيل نعيمة*, к сожалению, знаю не больше Вас – знаю только, что он воспитанник Назаретской семинарии, был в Полтавской, а затем уехал в Америку, где “сделался” оригинальным для арабов писателем, а именно критиком. Не знаю, может быть, я ошибаюсь, но насколько помнится, критиков у нас не было, по крайней мере выдающихся. А *ميخائيل نعيمة* обещает быть в числе последних. Когда буду писать С. И. Кобейну⁵, я его попрошу познакомить нас с биографией нашего молодого критика, если она ему известна» [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 430, арк. 41].

У хрестоматії, яка вийшла 1928 року, довелось навести зразок творчості М. Нуайме (передмову до його п’єси “Батьки і діти”) без дати народження автора. Однак І. Ю. Крачковський не припиняв своїх пошуків. Знаючи, що Т. Кезма має контакти з деякими діячами арабської культури, 19 лютого 1930 р. він знову звертається до нього: «Вы вероятно знаете современного критика и литератора *ميخائيل نعيمة*, по биографическим сведениям, он учился в Полтаве, в одной статье даже сказано про Полтавский “университет”. Я предполагал, что он был либо в старших классах семинарии, либо в учительском институте, но на днях получил ответ из Отделения Народного Образования в Полтаве, что в списках учащихся обоих заведений такого не обнаружено. Не знаете ли Вы случайно, не был ли он в России под какой-нибудь другой фамилией? Это ведь довольно часто случалось с паспортами арабов на русской почве. Я уже было задумал написать ему самому в Америку, но пока не знаю точного адреса» [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 21, арк. 36–37].

Далекоглядне припущення Крачковського щодо плутанини з іншомовними прізвищами знайшло несподіване підтвердження. Про це читаємо в листі Кезми від 24 лютого 1930 р., написаному в останні місяці його офіційної роботи у ВУАН: «В нашу Украинскую Академию Наук недавно перевелся из Нежина Константин Феодосиевич Штепа⁶. Он окончил Полтавскую семинарию. Встретившись с ним в день получения Вашего письма на первом организационном собрании “комиссии” по изучению Ближнего Востока, я не преминул сейчас же спросить его о *ميخائيل نعيمة*, который, я был убежден, что учился в Полтавской семинарии. Конечно, *ميخائيل نعيمة* там был и учился, но был известен там под фамилией, ничего общего с *نعيمة* не имеющей, а именно, под фамилией Юзефа. “Хотя мы, сказал мне при этом К. Ф. Штепа, и знали, что он *نعيمة*, но все его звали Юзефа”. Расшифровку этой загадки, я думаю, можно найти в том, что нас, сирийцев, в списках учеников семинарии часто помещали не упоминая фамилии, а ограничиваясь именем данного лица и именем его отца, которое и служило вместе с тем как бы фамилией. [...] Можно предположить, что и *ميخائيل نعيمة* был известен в Полтавской семинарии как Михаил Юзефа. Последнее слово, очевидно, своеобразно переделанное слово *يوسف*, имя отца *ميخائيل نعيمة*, очевидно, назывался *ميخائيل يوسف نعيمة*, из какового названия по чьему-то капризу было исключено последнее слово *نعيمة*, а слово *يوسف* переделано в Юзефа. Вместе с *ميخائيل نعيمة*, или, как его звали, Михаилом Юзефа, учился в семинарии в одном классе родной брат К. Ф. Штепы. Последний обещал мне запросить своего брата о его товарище “Юзеф”. В случае, если будут получены мною какие-либо сведения о *ميخائيل نعيمة*, то я не замедлю сейчас же о них написать Вам» [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 430, арк. 109–111].

За відомостями про Нуайме Кезма звертався навіть у Сан-Паулу до свого друга Спиридона Салума, випускника Київського комерційного інституту, про що повідо-

мив Крачковському 17 вересня 1930 р.: “В своем предыдущем письме Спиридону я просил его разузнать что-либо про *ميخائيل نعيمة*, живущего, как будто, в одном городе с ним. В полученном мною вчера от Спиридона, кстати сказать, огромном, на 14 страницах, письме он обещает расспросить про Михаила На’имэ и, в случае, если что-либо узнает – сообщить мне. Как я бы хотел, чтобы поиски Спиридона увенчались успехом! Тогда я бы сейчас же сообщил Вам все, что он напишет мне, о нашем арабском Белинском, в миниатюре, конечно” [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 430, арк. 135].

Приблизно в той самий період І. Ю. Крачковський нарешті встановив особистий контакт із Михайлом Нуайме. У листі від 31 травня 1931 р. той на прохання академіка надіслав йому свою автобіографію, яку написав англійською мовою [Крачковський 1956, 224]. Відомості про творчий шлях М. Нуайме – тоді емігранта і яскравого представника “сиро-американської школи” – виявилися дуже важливими і для А. Ю. Кримського, який тривалий час працював над написанням історії нової арабської літератури. У листі від 25 травня 1932 р. він дякував І. Ю. Крачковському за надіслання йому автобіографії Нуайме⁷, примірник якої він одразу передав і Т. Кезмі [Переписка... 1997, 210]. Кримський високо оцінив творчість Нуайме як новеліста й особливо як критика. Отримані про нього дані він розмістив в енциклопедичній статті про арабську літературу [Крымский 1936, 540–541]. Кримський мав намір написати про Нуайме і в другому томі “Історії нової арабської літератури” – його ім’я двічі згадано в чернетці плану книги [Крымский 1971, 699, 700].

У подальші роки Крачковський і Нуайме підтримували листування та обмінювалися своїми книгами; про це згадано в листі до Кезми від 5 листопада 1947 р.: “От Нуайме имел не так давно несколько книжек, выпущенных им за время войны” [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 21, арк. 58]. Як і Кезма, Нуайме дуже дорожив знайомством із Крачковським і шанував його пам’ять, тому під час свого візиту до СРСР він попросив влаштувати йому зустріч із вдовою славетного академіка Вірою Олександрівною [Нуайме 2017, 249].

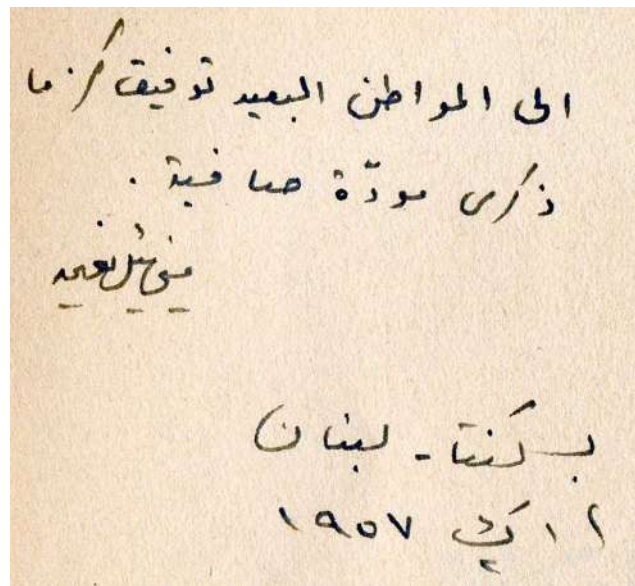
Втративши роботу у ВУАН, Т. Кезма починає займатися перекладом творів нової арабської літератури. У листопаді 1930 р. на його прохання ленінградські арабісти надсилають йому книги, рекомендовані для перекладу [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 430, арк. 140]. В архіві збереглося обґрунтування добірки текстів, запропонованих ним Держвидавництву України, датоване лютим 1941 р. [ІР НБУВ, ф. 173, № 45]. У зв’язку з війною досягнута домовленість не вдалося реалізувати. Лише 1957 року вийшов переклад збірки оповідань Мухаммада Теймура “Що бачать очі”; кілька творів було опубліковано в журналах “Україна” і “Всесвіт” [Кочубей 2012а, 60]. Неопублікованим залишився і переклад передмови до п’єси М. Нуайме “Батьки і діти”, здійснений Кезмою ще до війни [Кочубей 2012b, 69].

Особистий зв’язок з М. Нуайме Т. Кезма встановив після візиту письменника до СРСР, коли той вже був визнаним класиком арабської літератури. На жаль, їм не судилося зустрітися під час візиту письменника до Києва. В особовому фонді Т. Кезми збереглися листи М. Нуайме, які відкривають нам деякі подробиці їхнього спілкування і додаткові відомості про обставини останнього року життя київського арабіста. Безсумнівно, це знайомство, хоча й на відстані, було важливим для обох з погляду як професійної співпраці, так і людського спілкування – недарма перший лист Т. Кезми викликав у М. Нуайме ціле море теплих спогадів. У їхній долі було багато спільного: обидва були вихідцями із православних арабських родин, випускниками шкіл Імператорського православного палестинського товариства, учительської семінарії в Назареті та духовних навчальних закладів в Україні, обом були близькі й арабська, й російська та українська культури, і вони прагнули прокладати між ними мости.

Ініціатором листування був Кезма. Наприкінці 1956 року він надіслав Нуайме два листи, у яких розповів про себе і повідомив про здійснений ним переклад новели “Безплідна” (*Al-‘āqir*)⁸ зі збірки “Було чи не було” (*Kāna tā kāna*). Невдовзі її було опубліковано в першому номері відновленого журналу іноземної літератури “Всесвіт” [Кочубей 2012b, 69]. У першому своєму листі-відповіді письменник дякує за її переклад і пропонує продовжувати цю роботу, надіславши разом із примірником згаданої книги іншу збірку своїх оповідань під назвою “Знатні” (*‘Akābir*)⁹. Саме тоді Кезма підготував до видання добірку новел із цих двох збірок, яка вийшла в українському перекладі невдовзі після його смерті [Нуайме 1958]. Чотири новели в його перекладі було включено також до російського видання, підготовленого за редакцією К. В. Олександрової [Нуайме 1959].

Знайомство М. Нуайме з Т. Кезмою припадає на той період, коли письменник працював над книгою про свою подорож до Росії та України, яку він здійснив на запрошення Спілки письменників СРСР влітку 1956 року, через 45 років після його від’їзду з Полтави. 1 серпня 1956 р. Нуайме вилетів із Бейрута до Праги, де провів два дні на запрошення уряду Чехословаччини. Візит до СРСР тривав 21 день, і за цей час письменник відвідав Москву, Ленінград, Київ, Полтаву та Сталінград; додому він виїхав 25 серпня. Одразу після повернення Нуайме записав свої враження, поєднавши їх із роздумами над глобальними політичними питаннями. Через назву нової книги – “Далеко від Москви і Вашингтона” (*‘Ab‘ad min Mūska wa-min Wāšintūn*) – письменник прагнув відобразити свою позапартійну позицію й натякав, що жодна з політичних систем не може бути кінцевою метою людства. Всю його книгу пронизують роздуми про “третю силу”, під якою автор має на увазі Божественний розум, який керує Всесвітом і життям кожної людини. На його думку, політичні системи, що приходять на зміну одна одній, є не чим іншим, як втіленням задуму Вищого розуму, який визначає хід історії.

Письменник сподівався на позитивну рецепцію змісту цієї книги радянською аудиторією. Одразу після її виходу (липень 1957 р.) він надіслав примірник своєму київському другу. 19 серпня Кезма написав йому про свої враження від твору і висловив готовність взятися за переклад. Водночас він поділився своїми сумнівами щодо можливості публікації перекладу такої книги в СРСР. Натхнений успіхом книги в арабському світі, Нуайме в листах від 3 вересня та 23 жовтня 1957 р. пропонує Кезмі спробувати запропонувати переклад видавництву. Кезма невідкладно взявся за роботу й підготував чорновий варіант перекладу російською за короткий термін: в архіві збереглися зошити, у яких зазначено дату початку (18 серпня) і закінчення (22 вересня) цієї роботи [ІР НБУВ, ф. 173, № 34, № 37] (див. іл. 3). Проте бажання письменника тоді так і не здійснилося – не лише тому, що його задум перервала смерть Т. Кезми (9 квітня 1958 р.), а й тому, що в ті часи радянська цензура не дозволила б опублікувати подібну книгу. Кезма це розумів (тому в перекладі він опустив

Іл. 1. Дарчий напис Михаїла Нуайме на книзі “Знатні” [НБУВ, шифр зберігання В111605]

кілька фрагментів, де автор описує піднесення своїх релігійних почуттів), але водночас він із натхненням займався перекладом книги, долучаючись у такий спосіб до своєї улюбленої роботи. Втім, кілька фрагментів його перекладу через багато років було опубліковано українською в журналі “Всесвіт” з нагоди 100-річчя від дня народження М. Нуайме [Нуайме 1989]. Фрагменти російського перекладу Т. Кезми опубліковано лише нещодавно [Нуайме 2017].

З першого листа Нуайме можна зрозуміти, що він знав про Кезму ще під час візиту до Києва влітку 1956 р., але чому вони розминулися, можна лише здогадуватися. Не виключено, що певну роль у їхньому знайомстві відіграв літератор Олекса Новицький¹⁰. Із книги “Далеко від Москви і Вашингтона” відомо, що він зустрічав Нуайме в київському аеропорту як представник Спілки письменників України і супроводжував його під час поїздки до Києва та Полтави. Майже в кожному листі Нуайме до Кезми він згадується як “наш друг”. Оскільки Новицький займався художнім перекладом творів літератур різних народів, він, очевидно, водночас співпрацював і з Кезмою в роботі над перекладами, підрядкову версію яких той мав підготувати для нього¹¹. На близьку участь Новицького в житті Кезми вказує також свідчення з листів Нуайме (№ 2–4) про призначення Кезмі довгоочікуваної пенсії саме за клопотанням поета та його друзів. Листування Т. Кезми і його дружини Ольги Павлівни з О. Новицьким та його дружиною свідчить про теплі стосунки між їхніми сім'ями [ЦДАМЛМУ, ф. 1181, оп. 1, № 380].

Імовірно, через посередництво О. Новицького широкій читацькій аудиторії стали відомі проникливі слова ліванського гостя про Україну, які з'явилися на сторінках “Літературної газети”:

*«Літературна газета
Орган правління Спілки письменників України
Неділя, 26 серпня 1956 р.*

Вийжджаючи з Києва, відомий ліванський письменник Михайл Нуайме просив через Літературну газету передати таке:

“В твоїй землі, Україно, є і моя маленька частка. Адже тут я посіяв п'ять до-рогоцінних літ моєї юності. Ось уже півстоліття як я збираю урожай, кінця якому немає. Та який же може бути кінець, коли в тебе, Україно, є Котляревський, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський і інші невичерпні джерела добра, краси, свободи і любові!”»¹² [ІР НБУВ, ф. 173, № 137].

Через багато років М. Нуайме дістав нагоду знову передати читачам теплі слова про Україну за допомогою О. Новицького. Журнал “Всесвіт” опублікував відповідь Нуайме на його лист, який було передано з Києва до охопленого громадянською війною Лівану влітку 1986 р. через ліванського студента, який навчався в Київському медичному інституті, і розповідь останнього про його зустріч із письменником [Кбар 1987]. На той час М. Нуайме був вже добре відомим в Україні – для популяризації його імені багато зробив сходовознавець і дипломат Ю. М. Кочубей, який мав особисте листування з ним і за допомогою якого у “Всесвіті” з'явився перший переклад твору ліванського письменника [Кочубей 2012b, 69]¹³.

На жаль, наразі невідомо, чи збереглися листи Т. Кезми до його ліванського друга. Деякі згадки у листах письменника і нотатки Кезми на конвертах свідчать про те, що їх було більше, ніж листів Нуайме, – загалом нараховується 14 листів та одна поштова листівка. Кезма був надзвичайно уважним до своїх кореспондентів і занотовував дати надходження листів і відправлення на них відповіді; його нотатки свідчать, що часто він відповідав одразу, у день отримання листа, а іноді надсилав не один лист. Останній лист у їхній кореспонденції також належав Кезмі і, згідно з нотаткою, був відправлений 14 березня 1958 р., менш ніж за місяць до його смерті. Отже, М. Нуайме став одним із останніх кореспондентів київського арабіста.

В особовому фонді Т. Кезми в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) зберігаються 8 листів М. Нуайме в арабському оригіналі та один лист (№ 4) лише в російському перекладі; до листа № 5 додано переклад російською. У фонді Т. Кезми в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ) виявлено рукописи російського перекладу листів № 5–6 [ЦДАМЛМУ, ф. 55, оп. 1, № 20, арк. 1–5]. Ці переклади було зроблено для Олекси Новицького.

Листи М. Нуайме до Т. Кезми написані арабською мовою від руки сіро-синім чорнилом на аркушах тонкого напівпрозорого паперу формату А4. Більшість аркушів є іменними бланками, на яких проставлено ім'я та місце проживання письменника: на бланках листів № 1, 3, 10 англійською в центрі (*Mikhail Naimy / Biskinta, Lebanon*), на бланках листів № 2, 7, 8, 9 арабською праворуч (مikhail نعيمه / بسكنتا – لبنان). Зустрічаються вставки російською мовою, якою письменник вільно володів. Лист до Ольги Павлівни Кезми (№ 10) написано в оригіналі російською на аркуші формату А4 чорним чорнилом.

Разом з оригінальними листами в ІР НБУВ зберігаються конверти, на яких проставлені штемпелі поштового відділення Біскінти¹⁴ і наклеєні (на більшості конвертів) дві ліванські марки авіапошти вартістю 25 та 15 піастрів. Рукою М. Нуайме зазначено адресата та адресу: “Тауфіку Дж. Кезме¹⁵ / Андреевский спуск 34, кв. 32 / Киев / Kiev / U.R.S.S.”; на зворотному боці конвертів: “Mikhail Naimy / Biskinta, Lebanon (Ливан)¹⁶”. Всі конверти мають нотатки Т. Кезми. Листи № 1–9 зберігаються в одній справі, аркуші мають бібліотечну суцільну нумерацію за хронологією.

Нижче наводимо наш переклад листів Михаїла Нуайме з особового фонду Тауфіка Кезми (ІР НБУВ, ф. 173). У перекладі збережено авторський поділ на абзаци. Слова і фрагменти, написані Михаїлом Нуайме російською, наведено без змін, з виділенням курсивом.

№ 1 [ІР НБУВ, ф. 173, № 101, арк. 2]

1 січня 1957 року¹⁷

Шановний пане Тауфіку!

Сьогодні я отримав Вашого¹⁸ другого листа, який став для мене найдорожчим новорічним подарунком. Бажаю, щоб цей рік був і для Вас, і для всього світу добрим. А перший лист, який надійшов від Вас кілька днів тому, збудив у моїй душі цілий світ теплих спогадів: про Назарет, про Вашого покійного брата Олександра¹⁹ – нашого улюбленого директора, про його старшого сина Джебрана, мого товариша в семінарії, з яким ми сиділи за однією партою і разом їхали з Бейрута до Одеси 1906 року. Згадую, як я одного разу був у Києві і відвідав Київську духовну академію саме в той час, коли Ви там навчалися. Коли торік я знову побачив “Дніпрову наречену”²⁰, я розпитував про Вас, і мені було дуже прикро, що я не застав Вас. Але Ви дуже люб’язно компенсували мені ту невдачу своїми двома чудовими листами.

Я здивований тим, як Ви пишете арабською літературною мовою, хоча провели більшу частину життя далеко від країн, де нею розмовляють. Хвала і шана Вам! Мене розчулили Ваші слова про те, яке враження справило на Вас оповідання “Безплідна” зі збірки “Було чи не було”²¹. Я радий, що Ви переклали його російською. Не сумніваюся, що цей переклад близький до оригіналу і навіть перевершує його. Даю Вам право опублікувати цей переклад у будь-якому видавництві і прошу надіслати мені два-три примірники після публікації. Не знаю, з чого наш друг Новицький взяв, нібито я проти перекладу моїх оповідань російською. Здається, я сказав йому, що це найбільш ранні мої оповідання і в мене є новіші, тому він вирішив, що

я вважаю їх невартими публікації. Це моє припущення, а не констатація факту, тому що я точно не пам'ятаю, що сказав.

Назва “Було чи не було” запозичена мною від наших бабусь. Починаючи розповідати якусь казку, вони кажуть “Було чи не було. Був собі колись давно...” і таке інше. Не пам'ятаю, який відповідник цьому зачину мають старовинні російські казки – чи то “Однажды”, чи щось інше. Якщо буде необхідно зазначити назву збірки, підберіть такий варіант російською, щоб він передавав суть арабської фрази. Не думаю, що переклад “Было – что было” був би задовільним. Але я покладаюся на Ваш смак.

Сьогодні я надіслав Вам рекомендованою бандероллю примірник “Було чи не було” та іншу збірку під назвою “Знатные люди”²², яка нещодавно вийшла²³. Ви маєте повне право перекласти з них все, що забажаєте. Бажаю Вам успіху в цій справі.

У мене вийшло 18 творів арабською і чотири англійською. Чимало з них варто перекласти. Втім, деякі мої твори не відповідають нинішнім російським смакам і тенденціям, оскільки в них присутні певний містицизм і прагнення вийти за межі пізнаваного. Можливо, я надішлю Вам щось із них у майбутньому, а поки що достатньо буде цих двох збірок. Вони більш прийнятні для перекладу. Але я не задовольняюсь тим, що Ви вже написали мені, тому прошу писати ще. Бажаю Вам незмінних успіхів і ще більш плідної праці. Мої найкращі вітання Вам і Вашій шановній дружині.

Щиро відданий Вам
Михайл Нуайме

Мабуть, Ви знаєте, що слово *قرفور* у нас означає ягненок?

Ви зараз на пенсії?

Чи є у Вас діти?

Мою адресу зазначено у верхній частині першої сторінки листа. Можете додати до неї російською в дужках (*Бейрут – Ливан*), і цього достатньо.

Іл. 2. Конверт листа Михайла Нуайме від 1 січня 1957 р. [ІР НБУВ, ф. 173, № 101]

№ 2 [ІР НБУВ, ф. 173, № 102, арк. 3]

27 лютого 1957 року²⁴

Дорогий брате Тауфіку!

Я був дуже радий двом твоїм останнім листам, з яких дізнався, що у вас із дружиною все добре і що наш друг Новицький клопочеться про пенсію для тебе. Від усього серця бажаю, щоб його зусилля увінчалися успіхом. Сподіваюся, скоро ти порадуєш мене добрими новинами.

Що стосується перекладу оповідань “Безплідна” і “Знатні” українською з твого російського перекладу, то це доволі оригінальна думка. Головне – аби переклад з перекладу не віддалив читача від духу оригіналу, хоча частково буде втрачено зовнішню форму. Кожна мова має особливі, притаманні лише їй художні засоби. Вправний перекладач – це той, хто може зберегти прикраси мовлення і віднайти для них відповідники мовою перекладу, не вдаючись до буквализму. Сподіваюся, тобі вдасться опублікувати російські переклади моїх оповідань – якщо не в Києві, то в Москві. Ти ж можеш запропонувати їх якому-небудь літературному журналові в Москві? Спробуй.

Вчора я закінчив книгу про свою нетривалу подорож до Радянського Союзу. Незабаром віддам її до друку. Ця книга створена в новому жанрі аналізу глобальних процесів, серед яких – боротьба між капіталізмом і комунізмом. Хочу надіслати тобі примірник, коли вона буде надрукована. Комуністи знайдуть у ній багато чого на свою користь, але дещо їм не сподобається. Тому, боюся, переклад цієї книги російською і видання її в Росії зустрінуть певні труднощі.

Мені бракує часу через справи, які все накопичуються і яких стає дедалі більше з кожним днем і з кожним роком. Але я намагаюся всі їх завершувати, хоча іноді доводиться дещо відкладати. Сподіваюсь, незабаром відправлю тобі дещо зі своїх творів не в жанрі оповідання. Прошу передати мою пошану і вітання твоїй дружині Ользі Павлівні²⁵. Хай Господь береже вас обох і дасть вам здоров'я й щастя.

Щиро твій
Михаїл Нуайме

№ 3 [ІР НБУВ, ф. 173, № 103, арк. 4]

5 червня 1957 року²⁶

Дорогий брате Тауфіку!

Мир твоїй добрій душі й люблячому серцю. Я дуже зрадів, прочитавши у твоєму останньому листі, що Новицький і його друг домоглися призначення державної пенсії для тебе²⁷. Сподіваюся, що ти вже потримав у руках плід цих зусиль, тобто почав отримувати пенсію. Адже коли вік бере своє і людина вже не здатна працювати й заробляти, дуже важливо відчувати, що ти не кинутий, не забутий і забезпечений всім необхідним для життя.

Так, я знайомий із твоїм другом Спиру Салумом²⁸ з тих часів, коли в Бейруті відкрилася радянська дипломатична місія (1943-го або 1944 року) і коли інформажентство ТАРС відкрило своє представництво в Лівані. Я неодноразово зустрічався з ним в офісі представництва, де він постійно працює, а також на святкових заходах, які влаштовувало посольство з різних приводів. Востаннє ми бачилися на фуршеті на шану російської делегації Міністерства культури під час її візиту до Бейрута – не більш ніж місяць тому. Він добросердечна уважна людина і дуже мені подобається. А зараз, коли я дізнався, що це твій друг, моя симпатія до нього ще зростає.

Нещодавно від Кульсум Оде²⁹ я дізнався, що вона хоче видати добірку зразків сирійської та ліванської літератури і вже вибрала для неї сім моїх оповідань. Але які саме – вона не повідомила. Вихід моєї книги, у якій ідеться про подорож до

Росії минулого літа, затримується. Це не з моєї вини, а через видавців і друкарню. Я надішлю тобі примірник одразу, коли книга вийде. Відправлю також Новицькому, якого завжди згадую з теплом. Якщо побачиш його, передай йому, будь ласка, мої вітання.

Бажаю тобі і твоїй шановній дружині доброго здоров'я та душевного спокою. Передай їй від мене найкращі вітання. Хай береже вас Бог для вашого друга

Михайла Нуайме

№ 4 [ІР НБУВ, ф. 173, № 104, арк. 5–6]

Бискинта, 27 июня 1957 года³⁰

Мой любящий и любимый брат Тауфик!

Разреши мне прежде всего поздравить тебя с получением персональной пенсии после долгих трудов и долгого ожидания. Мне приятно, что наш друг Новицкий был одним из “троицы” украинских литераторов, которые помогли тебе дойти до получения твоих прав. Нет сомнения, что сумма 900 рублей, которые ты будешь получать ежемесячно в течение жизни, много облегчит тебе из трудностей старости и поможет в твоей жизни и жизни благородной подруги твоей, хотя бы с материальной стороны. Она освободит ваши мысли от многих забот, относящихся к повседневной жизни, и даст вам время позаботиться о более важном, нежели о куске хлеба, одежде и жилье.

Затем разреши мне поздравить тебя также с принятием украинским издательством того, что ты перевел из моих рассказов. Несколько дней тому назад я получил предисловие, которое ты составил для этих переводов на двух языках – русском и украинском³¹. Оно мне понравилось. Да благословит Бог твои труды. И, если есть у меня какое-либо маленькое, простое замечание, которое я хочу высказать, – это то, что лучше было бы в рассказе твоём о тех рассказах, чтобы ты не раскрывал их конца, так как это может повредить тому удовольствию, которое читатель должен иметь от их чтения. Конец рассказа должен оставаться скрытым от читателя, пока он его не откроет сам. Не согласишься ли ты со мною в этом?

Благодарю тебя за твою фотокарточку в отдельности и за другой твой снимок с госпожой Ольгой, твоей супругой, на площади Святой Софии кафедральной – Софийского собора. Скажи ей, что я ее полюбил, как полюбил тебя. В ее лице, как и в твоём лице, невинность младенчества, несмотря на все, что вы оба перетерпели из трудностей и испытаний жестоких. Я желаю вам обоим пройти то, что осталось вам от этапа жизни, довольными, счастливыми и погруженными во взаимной любви.

Я не могу смотреть на твою карточку и не видеть в ней твоего брата Александра. Милости Бога да будут над ним³². Он был для нас отцом в дни нашего обучения в Назарете. К моему счастью, я видел его и разговаривал с ним два раза после моего возвращения из эмиграции. Это было, когда я два раза приезжал в Назарет.

Да будет твоему другу-священнику, который полюбил арабский язык, то, чего он хочет. Вот я посылаю тебе три книжечки, начиная от Алеф-Ба³³. Если ты захочешь сверх этого – сообщи мне, и я тебе вышлю.

Моя книга о моем русском путешествии будет готова через две недели или три. Так мне было сказано. Я тебе вышлю один экземпляр, как только появится.

Затем тебе³⁴ и госпоже Ольге наилучший привет от вашего друга

Михаил Нуайме

№ 5 [ІР НБУВ, ф. 173, № 106, арк. 9]

3 вересня 1957 року³⁵

Дорогий брате Тауфіку!

Після того як я надіслав тобі книгу “Далеко від Москви і Вашингтона”, я отримав три листи від тебе. Я радий, що книга справила на тебе гарне враження і що ти хочеш перекласти її російською або українською. Однак у тебе є сумніви з приводу деяких частин книги, і ти побоюєшся, що вони не будуть прийнятними для радянської влади, тому що містять як явні, так і приховані натяки на “третю силу”, яку я називаю “космічним ладом” і в яку не вірять наші друзі-комуністи. Проте, можливо, вони заплющать на це очі, коли зрозуміють, що саме ця сила, на мою думку, проклала шлях появі комунізму, а отже, російська революція виявилася не порушенням космічного порядку, а його частиною. Тому в розділах “Комунізм і атеїзм” та “Комунізм і воля” я стаю на бік комунізму й кажу, що він має право відкидати релігію, оскільки до сьогодні релігія, котру сповідують люди, не врятувала світ від зла, у якому він борсається. І взагалі, книга судить не так комунізм, як капіталізм. Тому її варто перекласти від початку до кінця. Я б порадив тобі перекласти її повністю, скориставшись допомогою Новицького в перекладі українською, а потім подати до видавництва. Якщо редакція буде незгодна з чимось, візьми ці зауваження до уваги і перероби те, що необхідно. Можливо, наш друг Новицький зможе переконати редколегію, що таку книгу варто опублікувати повністю, тому що вона написана зарубіжним автором, який знає Росію дуже давно, любить її і бажає їй лише добра.

Ось такі міркування я хотів висловити стосовно перекладу. Сподіваюся, що цей лист застане тебе і твою шановну супутницю пані Ольгу в доброму здоров’ї та душевному спокої³⁶.

Щиро твій
Михаїл Нуайме

Моє ім’я російською пишеться так: *Михаил Нуайме*³⁷.

№ 6 [ІР НБУВ, ф. 173, № 107, арк. 10]

23 жовтня 1957 року³⁸

Дорогий брате Тауфіку!

Я давно не писав, вибач мені. Мені бракує часу через численні справи. Останній лист, який я отримав від тебе, датований 14 вересня. У ньому ти розповів про біль у нозі, який прикував тебе до ліжка. Ця новина мене надзвичайно схвилювала. Дуже сподіваюся, що біль уже минув і ти знову можеш рухатися, ходити та працювати.

Я був дуже радий дізнатися, що ти зробив велику роботу над перекладом російською моєї книги “Далеко від Москви і Вашингтона”. Здається, книга справляє сильне враження на кожного, хто її читає. Дехто навіть сказав: “Таку книгу може написати лише пророк!”. На неї великий попит в арабських країнах, і перший тираж майже розійшовся. Я б дуже хотів, щоб тобі вдалося її перекласти і видати, хоча дещо в ній буде не зовсім до вподоби нашим радянським друзям. Головне – те, що книга віддає їм належне, а отже, їм варто поставитися до неї з прихильністю.

На якому етапі зараз твій переклад збірки “Знатні” і чи встановило видавництво термін для його публікації? Дуже б хотілося, щоб і український, і російський переклади з’явилися цієї зими. Але найголовніше зараз – твоє здоров’я. Хай Господь дасть тобі зцілення.

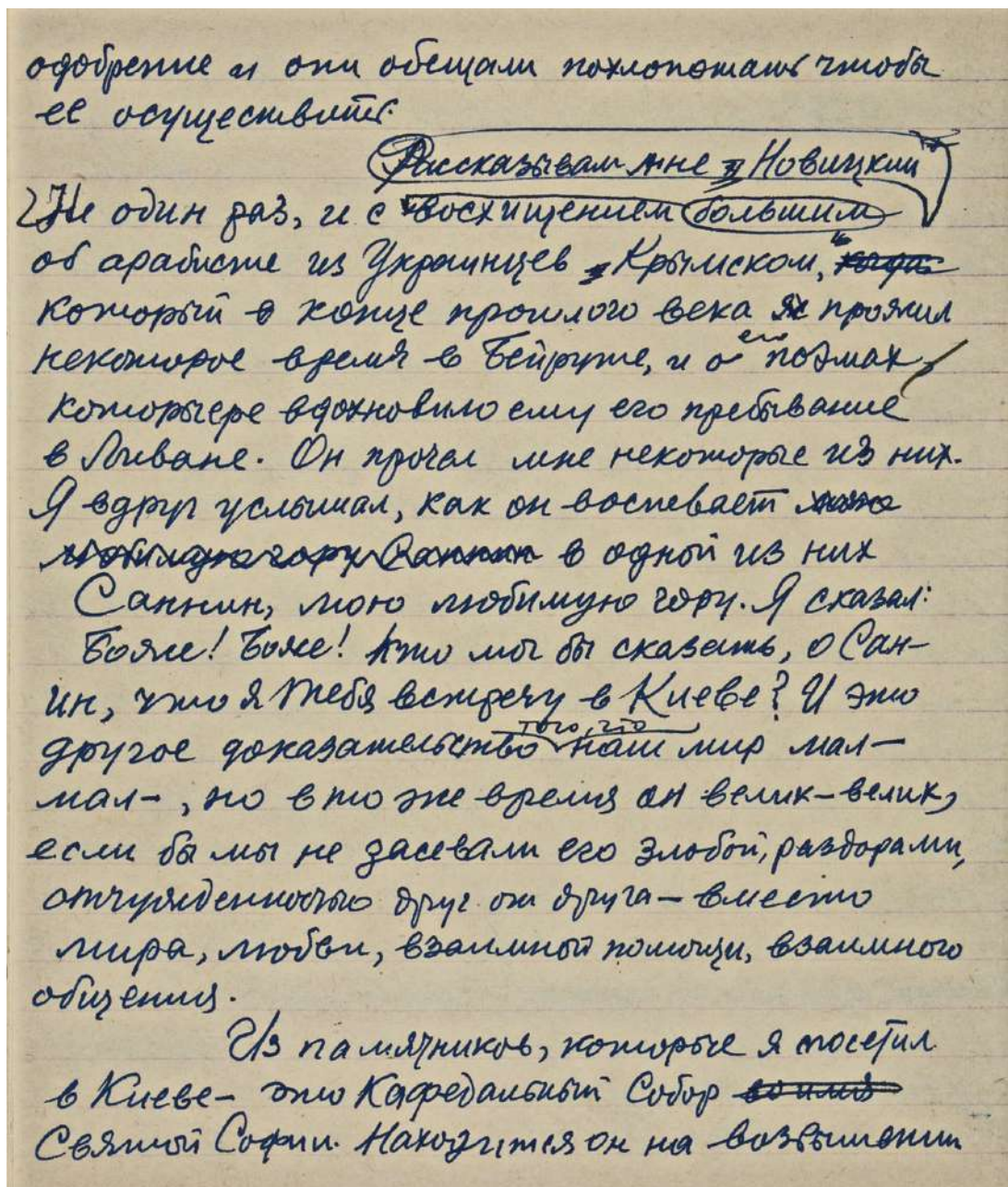
Я був розчулений тими добрими словами, які передала мені твоя шановна дружина. Передай їй також від мене:

Большое спасибо за теплые слова. Очень жалею, что не удалось с Вами встретиться в прошлом году, когда был в Киеве. Но письма Тауфика Гавриловича дают чувствовать, как будто я давно знаком с обоими Вами. "Многая лета" Вашей взаимной любви и дружбе!

На цьому, брате Тауфіку, залишаю тебе на милість Божу, доки не зустрінемося в наступному листі.

Твій відданий друг
Михайл Нуайме

Якщо побачиш Новицького, будь ласка, передай йому мої найтепліші вітання³⁹.

Лл. 3. Рукопис Тауфіка Кезми з перекладом книги "Далеко від Москви і Вашингтона"
[IP НБУВ, ф. 173, № 34]

№ 7 [ІР НБУВ, ф. 173, № 108, арк. 11]

4 грудня 1957 року⁴⁰

Дорогий брате Тауфіку!

Переді мною два твої останні листи від 14 жовтня та 7 листопада. Відповідаю на них із затримкою, за яку прошу мені вибачити. Насамперед вітаю тебе з одужанням, хоча воно і не цілковите. Наразі досить і того, що ти можеш вставати з ліжка, сидіти за столом та пересуватися будинком. Незабаром, сподіваюся, зможеш виходити з дому в ширший Божий світ.

Сьогодні я надіслав тобі рекомендованою бандероллю примірник своєї книги, яка має назву “Дороги”⁴¹. У її кінці є кілька оповідань. Можеш вибрати будь-які з них для перекладу російською або українською. Імовірно, наступного року в мене вийде третя збірка новел. Одразу після її появи вишлю тобі примірник. Однак вибрати для тебе оповідання сирійських або інших арабських письменників – це для мене непосильна справа. Тобі краще написати в Міністерство освіти або Міністерство інформації в Дамаску. У них набагато більше можливостей впоратися з таким завданням.

Я попросив тебе показати нашому другу Новицькому твій переклад моєї книги “Далеко від Москви і Вашингтона”, аби він побачив, що я його згадую в ній і зберігаю у своєму серці найтепліші почуття до нього. Також мені хотілося б дізнатися його думку про книгу. Проте він досі мені нічого не написав.

Минулого тижня я був у представництві ТАРС у Бейруті, де працює наш приятель Салум. Більша частина нашої розмови була про тебе. Він дуже тебе любить і говорить про тебе і про твою дружину, пані Ольгу Павлівну, із захопленням. Якось він випадково прочитав у газеті моє оповідання “Садик”⁴², воно йому сподобалося, він переклав його російською і потім дав мені подивитися цей переклад. Це добра та щира людина.

На цьому завершую і шлю вам з Ольгою Павлівною найтепліші вітання та найкращі побажання.

Щиро твій
Михаїл Нуайме

№ 8 [ІР НБУВ, ф. 173, № 109, арк. 12]

6 січня 1958 року⁴³

Дорогий брате Тауфіку!

Я дуже засмучений тим, що новий рік застав тебе в ліжку через загострення сечокам’яної хвороби. Не встиг я зрадіти, що в тебе минув біль у нозі, як інша новина перетворила мою радість за тебе на хвилювання. Друже мій, хай Господь змилюється над тобою, скоріше поверне тобі здоров’я і позбавить від цих страждань!

Сьогодні я написав нашому другу Новицькому, після того як отримав від нього телеграму з новорічними привітаннями. Поміж іншим я сказав йому, що ти дуже вдячний йому за допомогу у призначенні пенсії. Також я написав, що попросив тебе показати йому твій переклад моєї книги “Далеко від Москви і Вашингтона”, аби він прочитав у ній про себе і про мій візит до Києва й Полтави.

Зима у нас уповні. Зараз я пишу ці рядки, сидячи біля печі, а за вікном безперервно падає сніг. Навколишній світ наче від помаху чарівницького жезла весь стає білосніжним, і над ним панує дивовижна біла тиша. Я дуже люблю сніг у горах, хоча взагалі не займаюся зимовими видами спорту, як-от катання на лижах та ковзанах. Мені достатньо милуватися красою снігу, коли він сиплеться із сизих хмар і поступово вкриває землю й дерева чистим білим покривалом, аби природа через

два-три місяці прокинулася для життя, наповненого дивами, дарами та благословеннями.

Мої вітання і найкращі побажання в новому році тобі й пані Ользі. Хай береже вас Господь і полегшить вам життя!

Щиро твій
Михайл Нуайме

№ 9 [ІР НБУВ, ф. 173, № 110, арк. 13]

24 лютого 1958 року⁴⁴

Дорогий брате Тауфіку!

Мене надзвичайно засмутив твій останній лист, у якому ти написав про свої муки в лікарні і численні обстеження в різних лікарів. У результаті ти повернувся додому, а водночас повернулися й колишні болі. Іноді я дивуюся щодо медицини та лікарів, як і щодо науки та вчених. Хоча наука дала нам можливість перетинати космічний простір і запускати штучні супутники на орбіту Землі, але звичайнісінький нежить, який завдає нам стільки клопоту, досі непідвладний медицині. Що ж казати про інші численні хвороби, перед якими медицина безсила? Мені залишається лише молитися за тебе, друже. Можливо, молитва допоможе там, де виявляться безпорадними ліки фармацевта та скальпель хірурга.

Зараз тобі треба піклуватися лише про своє здоров'я. Надалі не переймайся перекладами моїх творів або інших. Якщо їх опублікують – добре, а якщо ні – нічого страшного в цьому немає. Мені лише б хотілося, щоб їх опублікували заради тебе. Тоді б ти міг щось із цього заробити і твої зусилля не виявилися б марними.

У нас зараз зима міряється силою з весною. Снігу в містечку вже немає. Але він може повернутися без попередження. Одне з наших народних прислів'їв каже: “У березні сім погод надворі”⁴⁵. Мої найтепліші вітання пані Ользі і найкращі побажання зі щирими молитвами вам обом.

Щиро твій
Михайл Нуайме

№ 10 [ІР НБУВ, ф. 173, № 121]

13 юня 1958 г.

Многоуважаемая Ольга Павловна,

С глубокой грустью и острой болью в сердце узнал о неожиданной смерти моего дорогого друга и Вашего отличного супруга Тауфика. Как жаль, что он не дожидет в печати свой украинский перевод моих арабских рассказов. Таких неустанных тружеников, как он, всецело преданных своей работе, очень мало на свете. Таких благородных душ, как его душа, не найдешь без великого труда. Я считаю мое короткое знакомство с ним и с Вами, хотя перепиской, большим выигрышем⁴⁶ для себя. Его смерть большая потеря не только Вам, но и арабским и русским народам, которых он так искренне любил и которым он так много сделал.

Царство ему небесное, и да поддержит Вас его любовь до конца жизни.

С искренним сочувствием
Михаил Нуайме

¹ Перший його лист до І. Ю. Крачковського датований 31 липня 1925 р. Листування зберігається в особовому фонді І. Ю. Крачковського [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 430].

² Листи Т. Кезми до В. М. Бейліса за січень – лютий 1951 р. [ІР НБУВ, ф. 173, № 147–152].

³ Полтавський період свого життя М. Нуайме детально описав в автобіографічній книзі [Нуайме 1980].

⁴ Обидва кореспонденти пишуть ім'я Михаїла Нуайме арабською, оскільки на той момент ще не склалося загальноприйнятого способу передачі прізвища й існувало два варіанти – Нуайме та Naimu. Останній використовував сам Нуайме при написанні свого прізвища англійською згідно з його формою в офіційних документах; саме такий варіант фігурує на штампах, проставлених на іменних бланках письменника. У листі до Кезми від 3 вересня 1957 р. Нуайме зазначає, як його прізвище слід писати кирилицею згідно з арабським звучанням.

⁵ Салім Кобейн (*Salīm Qub 'ayn*) (1870–1951) – випускник вчительської семінарії в Назареті, палестинець за походженням. 1897 р. емігрував до Єгипту, займався літературною і видавничою діяльністю, був відомий як один із перших перекладачів російської літератури арабською.

⁶ Штепа (Штеппа) Костянтин Теодосійович (1896–1958) – історик-візантиніст, навчався в Полтавській духовній семінарії в 1910–1914 рр.

⁷ Йдеться про першу публікацію автобіографії, яка вийшла німецькою з передмовою І. Ю. Крачковського [Na'imah, Kračkovskij 1932]. Російський переклад було опубліковано пізніше [Крачковский 1956].

⁸ Рукопис перекладу датовано листопадом 1956 р. [ІР НБУВ, ф. 173, № 33].

⁹ Обидві ці книги надійшли до основного фонду НБУВ. На титульних аркушах проставлено іменний штамп у дореформеній орфографії: “Тауфікь Гаврііловичь Кезма”. Збірка “Знатні” (шифр зберігання В111605) має дарчий напис арабською: “Далекому землякові Тауфіку Кезмі на згадку про щирю дружбу / Михаїл Нуайме / Біскінта, Ліван / 1.01.1957” (див. іл. 1). Дарчий напис на збірці “Було чи не було” (шифр зберігання В111616): “Другові Тауфіку Кезмі з найтеплішими спогадами та найкращими побажаннями / Михаїл Нуайме / Біскінта, Ліван / 1.01.1957”.

¹⁰ Олекса Миколайович Новицький (1914–1992) – поет, перекладач, член Спілки письменників України. Значну частину творчості присвятив Тарасу Шевченку, займався художнім перекладом творів зарубіжної літератури [ЩДАМЛМУ, ф. 1181, оп. 1, № 3166/3].

¹¹ В українське видання збірки новел М. Нуайме було включено вірш “Замерзла ріка”, написаний ще за часів його навчання в Полтаві, у перекладі О. Новицького [Нуайме 1958, 92–94]. Втім, в оригіналі цей вірш було написано російською, і згодом сам автор переклав його арабською [Нуайме 1980, 196]. Пізніше О. Новицький опублікував переклад фрагментів інших віршів М. Нуайме [Нуайме 1987].

¹² Виписка з газети рукою Т. Кезми.

¹³ Саме Юрію Миколайовичу Кочубею ми завдячуємо відомостями про публікації в журналі “Всесвіт” і деякими подробицями біографії Т. Кезми, який був його вчителем арабської мови.

¹⁴ Біскінта – відоме християнське селище в Гірському Лівані, у якому народився М. Нуайме і де він проживав після повернення на батьківщину. Розташоване на відстані 40 км на північний схід від Бейрута.

¹⁵ Також: “Г-ну Тауфіку Кезма; Тауфіку Гаврил. Кезма; Тауфіку Кезме; Тауфіку Г. Кезма”.

¹⁶ Подекуди: “Liban” і без російського варіанта.

¹⁷ Штемпель поштового відділення Біскінти датований 2.01.1957. Примітка Т. Кезми на конверті вказує, що лист отримано 14 січня (див. іл. 2).

¹⁸ У першому листі Михаїла Нуайме доцільно перекласти звертання через більш ввічливу форму. На це вказує вжите лише в цьому листі слово *al-'ustād* (“пане”) при звертанні до адресата, на відміну від неформального *'ahī* (“брате”) в решті листів. Сам Т. Кезма в перекладі листів М. Нуайме від 27 червня та 3 вересня 1957 р. вжив форму однини.

¹⁹ Олександр (Іскандер) Кезма (1860–1935) – старший брат Т. Кезми, випускник Петербурзької духовної семінарії (1881), чільний діяч освітньої системи Імператорського православного палестинського товариства в Палестині, директор вчительської семінарії в Назареті впродовж її існування (1886–1914).

²⁰ Образне найменування Києва.

²¹ Араб. *Kāna mā kāna* (у виданні українського перекладу: “Було, що було” [Нуайме 1958, 95]). Перша збірка новел містить оповідання з американського періоду творчості М. Нуайме,

написані протягом 1914–1925 рр.; вона вийшла лише через кілька років після його повернення на батьківщину – 1937 року [Имангулиева 1975, 106]. Кезмі було надіслано 4-те видання книги, яке вийшло в Бейруті 1956 р.

²² Араб. *'Akābir* (друга збірка новел М. Нуайме, яка вийшла в Бейруті 1956 р.). З листа можна побачити, що сам Нуайме перекладав назву новели як “Знатные люди” і саме цей варіант (“Знатні”) взято Кезмою для українського перекладу [Нуайме 1958, 3]. У російському виданні назву перекладено як “Высшие” [Нуайме 1959, 53].

²³ Конверт від цієї бандеролі зберігся разом із надісланими книгами (див. прим. 9). Він виготовлений із гладкого пакувального паперу і має розмір 19×13 см. Штемпель поштового відділення Біскінти датований 2.01.1957. Наклеєно дві ліванські поштові марки вартістю 50 та 10 піастрів. Рукою М. Нуайме зазначено: “Т-ну Тауфику Кезма / Андреевский спуск, № 34 / кв. № 32 / Киев / Kiev / URSS”, у лівому верхньому кутку: “Mikhail Naimy / Biskinta, Liban”, нижче: “Imprimé / Печатное”. Нотатка Т. Кезми: “Получены две книги: اكابر و كان ما كان 30 января 1957 г.”. На зворотному боці конверту Т. Кезма записав арабською: “Я написал про свою вдячність за цей цінний подарунок у той самий день, коли отримав його – 31 січня – на 4-х сторінках і відправив листа 1 лютого 1957 р.”. Про наявність зазначених примірників книг у фонді НБУВ та про цей конверт ми дізналися від М. В. Бастуна (Київський національний лінгвістичний університет), якому висловлюємо щирі вдячність.

²⁴ Поштовий штемпель датований 28.02.1957. Рукою Т. Кезми на конверті написано три дати – 10 березня (отримання листа), 18 березня та 1 квітня (стрілка вказує на останню з арабською приміткою: “відповідь”). Написаний поруч арабський текст повідомляє, що 18 березня Кезма відправив поштову листівку, а 1 квітня – лист на 4 сторінках. В іншому кутку конверта пізніше було додано приписку арабською: “19 серпня я написал йому, що його побоювання щодо неможливості повністю опублікувати твір про комунізм цілкомлогічні”.

²⁵ У листі російською: “Ольга Павловна”.

²⁶ Поштовий штемпель датований 6.06.1957. На конверті написано рукою Т. Кезми російською: “15.VI.57. На 9-ый день” та арабською: “Надійшов 15.06. Я відправив відповідь на нього 15.06”.

²⁷ Із листа Т. Кезми до О. Новицького від 22 листопада 1956 р. відомо, що разом із Новицьким участь у клопотанні щодо призначення пенсії брав письменник і перекладач Юрій Наумович Гундич [ЦДАМЛМУ, ф. 55, оп. 1, № 18, арк. 2 зв.]. У фонді О. Новицького збереглася також телеграма Т. Кезми, надіслана з цього приводу 17 квітня 1957 р.: «Дорогой Олекса Николаевич счастлив блестящим результатом Ваших трудов для меня до гроба признательный Тауфик Кезма» [ЦДАМЛМУ, ф. 1181, оп. 1, № 380, арк. 13].

²⁸ Спиридон (Спиру – зменшувальна форма) Салум – випускник Київського комерційного інституту. У вищезгаданому листі Т. Кезми до І. Ю. Крачковського повідомляється, що до повернення на батьківщину він працював бухгалтером у торговельній фірмі в Сан-Пауло [ПФА РАН, ф. 1026, оп. 3, № 430, арк. 135].

²⁹ Кульсум Оде, або Клавдія Вікторівна Оде-Васильєва (1892–1965), – відома арабістка, викладачка, перекладачка. Випускниця жіночої вчительської семінарії в Бейт-Джалі (Палестина) (1908). З 1914 р. проживала в Росії, з 1924 р. працювала на ниві арабістики разом із І. Ю. Крачковським. М. Нуайме зустрівся з нею під час свого візиту до Москви [Нуайме 2017, 263].

³⁰ Цей лист зберігся лише в перекладі самого Тауфіка Кезми. Він написаний від руки на аркушах із зошита і являє собою близький до підрядкового “чорновий” переклад. Текст наводиться без змін (виправлено лише пунктуацію).

³¹ Чернетка передмови (датована травнем – червнем 1957 р.) зберігається в архіві Т. Кезми [ІР НБУВ, ф. 173, № 25]. Українське видання оповідань [Нуайме 1958] вийшло без передмови, зі стислою біографічною довідкою про письменника.

³² Мається на увазі: “Царство йому небесне!”

³³ Тобто абетка.

³⁴ Перед цим закреслено слово “шлю”.

³⁵ Поштовий штемпель датований 5.09.1957. Рукою Т. Кезми на конверті написано дві дати – 13.09 та 14.09, перша з яких означає дату отримання листа, а друга – відправлення на нього відповіді. До нас дійшов також зроблений Т. Кезмою російський переклад цього листа: його чорновий рукописний варіант (із закресленнями й виправленнями) зберігається

в ЦДАМЛМУ [ф. 55, оп. 1, № 20, арк. 1–2], а машинописна копія – в ІР НБУВ; нумерація листів перекладу в ІР НБУВ [ф. 173, № 105, арк. 7–8] передує оригіналу.

³⁶ Це речення опущено в машинописній копії перекладу, підготовленого для О. Новицького [ІР НБУВ, ф. 173, № 105, арк. 8]. У рукописному варіанті воно закреслено, нижче додано арабською: “Я надіслав цей переклад листа Михаїла Нуайме, якого отримав 13 вересня 1957 р.”; вказано дату 29.09.1957 [ЦДАМЛМУ ф. 55, оп. 1, № 20, арк. 2].

³⁷ Ця фраза написана в лівому верхньому кутку по діагоналі як постскрипtum (про транслітерацію прізвища див. вище прим. 4). Поруч у центрі примітка арабською Т. Кезми: “Я переклав цей лист і надіслав його Олексі Новицькому 30 вересня 1957 року. 29 вересня я дав йому свою фотокартку з написаним на ній арабським віршем”.

³⁸ Поштовий штампель датований 24.10.1957. Примітки Т. Кезми вказують, що лист отримано 5 листопада, відповідь на нього надіслано 8 листопада. Російському перекладу цього листа [ЦДАМЛМУ, ф. 55, оп. 1, № 20, арк. 4–5] передує записка Т. Кезми до О. Новицького (арк. 2 зв.), у кінці якої зазначено: “При сем посылаю Вам буквальный перевод письма ко мне нашего друга Михаила Нуайме”.

³⁹ Написано у верхньому лівому кутку як постскрипtum.

⁴⁰ Поштовий штампель датований 6.12.1957. Рукою Т. Кезми на конверті двічі проставлено дату 16 грудня (отримання листа та відповідь на нього).

⁴¹ Араб. *Durūb* (перше видання вийшло в Бейруті 1954 року). Цей примірник також знаходиться в основному фонді НБУВ (шифр зберігання В111627). На титульному аркуші проставлено іменний штамп Т. Кезми. Дарчий напис арабською на форзаці: “Дорогому другу Тауфіку Кезмі на згадку про щире дружбу / Михаїл Нуайме / Біскінта / 4.12.1957”.

⁴² Арабське ім'я *Ṣādiq* (“правдивий”). У виданні українського перекладу: “Саадик” [Нуайме 1958, 60].

⁴³ Поштовий штампель датований 7.01.1958. Лист отримано Т. Кезмою 17 січня, відповідь надіслано 19 січня. На зворотному боці конверта олівцем зроблено примітку арабською: “Я надіслав переклад цього листа Новицькому 20 січня” (цього перекладу в архівних фондах не знайдено).

⁴⁴ Поштовий штампель датований 24.02.1958. Лист надійшов до Т. Кезми 9 березня, відповідь відправлено 14 березня.

⁴⁵ Букв.: “У березні сім разів буває сильний снігопад, не рахуючи малих”.

⁴⁶ Тобто надбанням (обидва ці значення має арабське слово *kasb*).

ЛІТЕРАТУРА

Бейліс В. Запис про знайомство Т. Г. Кезми з А. Ю. Кримським // *Східний світ*, 1993, № 1. **Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг.** / Сост. В. И. Ульяновский. Т. 2. Киев, 2015.

Имангулиева А. Н. “Ассоциация пера” и Михаил Нуайме. Москва, 1975.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 173, № 34, № 37, № 137, № 101–110, № 121, № 176.

Кбар Абдель Азіз. Дорога в Біскінту // *Всесвіт*, 1987, № 6.

Кочубей Ю. М. Араб і арабіст Тауфік Кезма (1882–1958) // *Східний світ*, 2012a, № 4.

Кочубей Ю. М. Михаїл Нуайме та українська література // *Слово і час*, 2012b, № 12.

Крачковский И. Ю. **Над арабскими рукописями.** 2-е изд. Москва – Ленинград, 1946.

Крачковский И. Ю. Автобиография Михаила Нуайме // **Академик И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения.** Т. III. Москва – Ленинград, 1956.

Крымский А. Арабская литература // **Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат.** Первый дополнительный том. Москва, 1936.

Крымский А. Е. **История новой арабской литературы (XIX – начало XX века)** / Отв. ред. А. Б. Халидов. Москва, 1971.

Нуайме Михаїл. **Знатні** / Пер. з арабської Т. Кезми. Київ, 1958.

Нуайме Михаїл. **Ливанские новеллы** / Сост. К. В. Оде-Васильева. Москва, 1959.

Нуайме Михаїл. **Мои семьдесят лет** / Пер. С. М. Бациевой. Отв. ред. А. А. Долинина. Москва, 1980.

Нуайме Михаїл. Поезії / Пер. О. Новицького // *Всесвіт*, 1987, № 6.

Нуайме Михаїл. Мої зустрічі з Росією / Публ. М. Веркальця // *Всесвіт*, 1989, № 11.

Нуайме Михаїл. “Вдали от Москвы и Вашингтона”. Избранные фрагменты в переводе Тауфика Кезмы; предисл. и ред. Ю. И. Петровой // **Добірне намисто на шану арабіста. Збірник до ювілею Л. А. Петрової** / Упор. Ю. І. Петрова, В. С. Рибалкін. Київ, 2017.

Оде-Васильева К. В. **Образцы новоарабской литературы (1880–1925)** / Под ред. и с предисл. И. Ю. Крачковского. Ленинград, 1928.

Переписка академиков А. Е. Крымского и И. Ю. Крачковского 1920–1930-х годов / Публ. И. М. Смилянкой при участии А. Г. Недвецкого // **Неизвестные страницы отечественного востоковедения** / Сост. В. В. Наумкин, И. М. Смилянская. Москва, 1997.

Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук (ПФА РАН). Ф. 1026, оп. 3, № 21, № 430.

Центральный державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ). Ф. 55, оп. 1, № 18, № 20; Ф. 1181, оп. 1, № 380, № 473, № 3166/3.

Циганкова Е. Г. **Сходознавчі установи в Україні (радянський період)**. Київ, 2007.

Na‘ımah M., Kračkovskij I. Miḥā’ıl Na‘ımah’s Autobiographie // **Die Welt Des Islams**, 1932, No. 13.

REFERENCES

Beylis V. (1993), “Zapys pro znayomstvo T. G. Kezmy z A. Yu. Kryms’kym”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 48–49. (In Ukrainian).

Biograficheskij slovar’ vypusknikov Kievskoy dukhovnoy akademii: 1819–1920-ye gg. (2015), Ul’yanovskiy V. I. (ed.), Vol. 2, Izdatel’skiy otdel Ukrainskoy Pravoslavnoy Tserkvi, Kyiv. (In Russian).

Imanguliyeva A. N. (1975), “Assotsiatsiya pera” i Mikhail Nuayme, Nauka, Moscow. (In Russian).

Institut rukopysu Natsional’noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads’koho (IR NBUV) [Institute of Manuscripts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine], Fund 173, Files 34, 37, 137, 101–110, 121, 176.

Kbar A. A. (1987), “Doroga v Biskintu”, *Vsesvit*, No. 6, pp. 161–163. (In Ukrainian).

Kochubey Yu. M. (2012a), “Arab i arabist Tawfik Kezma”, *Shidnij svit*, No. 4, pp. 56–61. (In Ukrainian).

Kochubey Yu. M. (2012b), “Mykhayil Nuayme ta ukrayins’ka literatura”, *Slovo i chas*, No. 12, pp. 68–72. (In Ukrainian).

Krachkovskiy I. Yu. (1946), *Nad arabskimi rukopisyami*, Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Krachkovskiy I. Yu. (1956), “Avtobiografiya Mikhaila Nuayme”, in *Akademik I. Yu. Krachkovskiy. Izbrannyye sochineniya*, Vol. III, Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR, Moscow and Leningrad, pp. 223–228. (In Russian).

Krymskiy A. (1936), “Arabskaya literatura”, in *Entsiklopedicheskij slovar’ Russkogo bibliograficheskogo instituta Granat. Pervyy dopolnitel’nyy tom*, Russkiy bibliograficheskij institut Granat, Moscow, pp. 509–543. (In Russian).

Krymskiy A. (1971), *Istoriya novoy arabskoy literatury (XIX – nachalo XX veka)*, A. B. Khali-dov (ed.), Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).

Nuayme Mikhail (1958), *Znatni*, Translated by T. Kezma, Derzhavne vydavnytstvo khudozhnyoyi literatury, Kyiv. (In Ukrainian).

Nuayme Mikhail (1959), *Livanskiye novelly*, K. V. Ode-Vasil’yeva (ed.), Izdatel’stvo inostranoy literatury, Moscow, 1959. (In Russian).

Nuayme Mikhail (1980), *Moi sem’desyat let*, Translated by S. M. Batsiyeva, Nauka, Moscow. (In Russian).

Nuayme Mykhayil (1987), “Poeziyi”, Translated by O. Novyts’kyu, *Vsesvit*, No. 6, pp. 163–164. (In Ukrainian).

Nuayme Mykhayil (1989), “Moyi zustrichi z Rosiyeyu”, M. Verkalets’ (ed.), *Vsesvit*, No. 11, pp. 123–129. (In Ukrainian).

Nuayme Mikhail (2017), “‘Vdali ot Moskvyy i Vashingtona’. Izbrannyye fragmenty v perevo-de Tawfika Kezmy”, Yu. I. Petrova (ed.), in *Dobirne namysto na shanu arabista. Zbirnyk do yu-vileyu L. A. Petrovoyi*, Petrova Yu. I. and Rybalkin V. S. (eds), Kyiv National Linguistic University, Kyiv, pp. 233–266. (In Russian).

Ode-Vasil'yeva K. V. (1928), *Obraztsy novoarabskoy literatury (1880–1925)*, I. Yu. Krachkovskiy (ed.), Leningradskiy Vostochnyy Institut imeni A. S. Yenukidze, Leningrad. (In Russian and Arabic).

“Perepiska akademikov A. Ye. Krymskogo i I. Yu. Krachkovskogo 1920–1930-kh godov” (1997), I. M. Smilyanskaya (ed.), in *Neizvestnyye stranitsy otechestvennogo vostokovedeniya*, V. V. Naumkin and I. M. Smilyanskaya (eds), Vostochnaya literatura RAN, Moscow, pp. 155–368. (In Russian).

Sankt-Peterburgskiy filial Arkhiva Rossiyskoy akademii nauk (PFA RAN) [St. Petersburg Branch of the Archives of the Russian Academy of Sciences], Fund 1026, Inventory 3, Files 21, 430.

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv-muzey literatury i mystetstva Ukrayiny (TsDAMLNU) [Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine], Fund 55, Inventory 1, Files 18, 20; Fund 1181, Inventory 1, Files 380, 473, 3166/3.

Tsygankova E. G. (2007), *Skhodoznavchi ustanovy v Ukrayini (radyans'kyu period)*, Krytyka, Kyiv. (In Ukrainian).

Na'imah M., Kračkovskij I. (1932), “Miḥā'īl Na'imah's Autobiographie”, *Die Welt Des Islams*, 13, pp. 104–110. (In German).

Ю. І. Петрова

Тауфік Кезма і Михайл Нуайме: знайомство та співробітництво (за матеріалами архівних документів)

У статті на матеріалі неопублікованих архівних документів розглянуто історію знайомства та співпраці київського арабіста сирійського походження Тауфіка Гавриловича Кезми (1882–1958) і видатного ліванського письменника Михайла Нуайме (1889–1988). Листування Т. Кезми з академіком І. Ю. Крачковським свідчить, що Т. Кезма на його прохання намагався знайти інформацію про М. Нуайме наприкінці 1920-х рр. і саме за допомогою Т. Кезми стало відоме прізвище (Юзефа), яке було закріплене за М. Нуайме під час навчання в Полтавській духовній семінарії (1906–1911).

Особисте знайомство Т. Кезми і М. Нуайме відбулося через листування лише наприкінці 1956 р., після візиту письменника до СРСР (серпень 1956 р.). В особовому архіві Т. Кезми збереглися дев'ять листів М. Нуайме, написаних йому за період 1.01.1957 – 24.02.1958, а також один лист до вдови Т. Кезми від 13.06.1958. Кезма та Нуайме мали багато спільних інтересів і прагнули налагодити співпрацю щодо перекладу творів письменника російською та українською мовами. Саме в цей період Кезма підготував до видання добірку новел Нуайме, яка побачила світ українською 1958 р. Листи Нуайме містять деталі їхнього обговорення перекладу його автобіографічної книги “Далеко від Москви і Вашингтона”, над яким Кезма працював у серпні – вересні 1957 р., та можливості його видання в СРСР. Крім того, вони проливають світло на деякі обставини останнього року життя Т. Кезми.

У публікації наводяться фрагменти листування між Т. Кезмою та І. Ю. Крачковським, які стосуються особистості М. Нуайме, а також коментований переклад з арабської українською листів М. Нуайме до Т. Кезми.

Ключові слова: Тауфік Кезма, Михайл Нуайме, Ігнатій Крачковський, історія арабістики в Україні, переклад арабської літератури, епістолярна спадщина

Стаття надійшла до редакції 19.12.2020